

6. Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і літера, 2005.
7. Отчет общества за 1912-1913 гг. (с 28 октября 1912 г. До 1 января 1914 г.). – СПб, 1914.
8. Певзнер Е. «Тесная связь культуры духа и культуры тела» в основе деятельности Общества охранения здоровья еврейского населения (ОЗЕ) // Тирош – труды по иудаике. Вып.8. – М., 2007. – С.194-203.
9. Стешенко О. О деятельности в Одессе общества охранения здоровья евреев (ОЗЕ) 1916-1922 гг. / Ольга Стешенко // Єврейська історія та культура кінця ХІХ – початку ХХ ст. (до першої світової війни). Збірник наукових праць. – К.: Інститут юдаїки, 2003. – С. 350 – 356.
10. Троцкий И.М. Самодеятельность и самопомощь евреев в России (ОПЕ, ОРТ, ЕКО, ОЗЕ, ЕКОПО). // Книга о русаком еврействе от 1860-х годов до революции 1917 года. – М.-Иерусалим, Мн.: ООО МЕТ, 2002.
11. Устав Общества Охранения Здоровья Еврейского Населения. – К.: Тип. «Прогресс», 1913.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1, - Оп. 20, - Од.зб. 1525, - Арк.2.
13. Центральний державний історичний архів України. - Ф. 442.- Оп.864.- Спр.83.- Арк.76.

Аннотация

В статье рассматриваются основные этапы деятельности Общества по охране здоровья еврейского населения в Украине, анализируются особенности участие общества в строительстве системы еврейских медико-профилактических учреждений.

Ключевые слова: общества по охране здоровья еврейского населения, медико-профилактических учреждения, благотворительность.

Annotation

The paper examines the main stages of the Company to protect the health of the Jewish population in Ukraine, analyzes the characteristics of public participation in the construction of Jewish health care facilities.

Keywords: Society for the Protection of Health of the Jewish population, health-care institutions, charity.

Тетяна Стоян
Михайло Жолоб
(Київ)

НЕФОРМАЛЬНІ РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ ПОЛЬСЬКОГО, НІМЕЦЬКОГО ТА ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УСРР В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

Розглянуто діяльність польських, німецьких та єврейських культурно-просвітницьких релігійних об'єднань, функціонування нелегальних недільних шкіл

протягом 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: релігійний гурток, недільна школа, поляки, євреї, німці, національна меншина.

З утвердженням радянської влади в Україні місцеве польське та німецьке населення УСРР, для якого національна самоідентифікація тісно перепліталася з конфесійною приналежністю, не могло безболісно сприймати процес витіснення релігії із життя суспільства. Тому протягом 20-х рр. ХХ ст. релігійна діяльність віруючих в місцях компактного проживання згаданих національних меншин на території України часто не узгоджувалася з політикою більшовицького режиму у сфері державно-церковних відносин внаслідок чого мала нелегальний характер.

Саме у такому контексті привертаємо увагу до форм та методів незаконної та такої, яка не відповідала уявленням більшовиків про радянське будівництво, діяльності польського, німецького та єврейського населення УСРР у релігійному напрямку протягом 20-х рр. ХХ ст.

Для висвітлення цього питання будемо спиратися на відому літературу, опубліковані та неопубліковані архівні документи. Розгляд даної теми було започатковано ще в 20-30 рр. ХХ ст., однак це зробили не фахові дослідники, а радянські пропагандисти, такі як Кривохатський М. [6] та Ковальчук Я. [5] з метою дискредитувати релігійний рух тієї пори. Якісно новий підхід до вивчення нелегальних форм релігійного життя національних меншин України доби НЕПу було здійснено в роки незалежності. Насамперед це наукові доробки колективу авторів, до якого увійшли Бобилева С. І, Безносів О. І, Безносів О. В., Венгер Н. В. та ін. [2], котрі знайшли своє відображення в монографії присвяченій міжвоєнній історії німецької нацменшини, а також праці Пасічника О. [7] та Прилуцького В. [8] в яких розглядається діяльність польських релігійних гуртків.

В тезах доповіді агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У з питань антирелігійної пропаганди, які були складені 1927 р. вказувалося, що відхід від релігії населення країни, в першу чергу пролетаріату, спонукає духовенство до винайдення та удосконалення форм і методів своєї діяльності. Вони передбачали перенесення на релігійний ґрунт більшовицької політосвітньої роботи, яка виявлялася у влаштуванні різноманітних форм театралізованих молитовних зібрань, спеціальних заходах по закріпленню за собою активу у вигляді спеціальних гуртків, сестринств, спробах релігійної організації молоді [24, арк. 12].

Протягом 20-х рр. широку просвітницьку діяльність розгорнула велика кількість незареєстрованих молодіжних громад релігійного спрямування. Серйозними супротивниками радянзації польського населення України були релігійні гуртки польської молоді, серед яких необхідно виокремити ружинців і терціан. Терціани були членами мирського чернечого ордену, який мав власний статут. Існували правила вступу до нього та термін іспиту. Терціани мали носити спеціальний одяг – рясу (шкаплерж) та пояс. В повсякденному житті вони суворо дотримувалися настанов місцевого ксьондза. Деякі польські католики практикували особливий спосіб покаяння, який передбачав групове читання молитов. Члени такої організації називалися ружинцями. Вони мали ієрархічну побудову керівництва, яке складалося з кількох ланок управління - від єпархіального директора до зеляторів, тобто керівників гуртків. Останні призначалися виключно з ордену терціанів [5, с. 30-32].

Релігійно-католицькі гуртки діяли майже в кожному польському селі. Особливо багато їх було в Коростенській, Шепетівській та Житомирській округах. Загалом до гуртків цих напрямків в даному регіоні входило близько 3 тис. молодих людей, 75% з яких були дівчатами. Головною метою цих напівлегальних утворень було виховання молоді в релігійно-національному дусі, прищеплення їй ідеї національної єдності, загладження національних суперечностей серед польського населення. Крім Біблії в гуртках вивчали польську мову. Вони мали досить складну організаційну структуру. В деяких з них видавалися навіть членські квитки. Центром, що спрямовував їх роботу, був костьол. Кількість членів у гуртках не перевищувало 15-30 осіб, групу очолював староста, який проводив усю організаційну роботу і підтримував зв'язок з ксьондзом [8, с. 45].

В Кам'янецькій окрузі при католицьких релігійних громадах поряд з братствами ружинців існували ще й гуртки сестриниць. Ці угруповання обирали власних проповідників та скарбників, які розпоряджалися спільними коштами об'єднання. Члени гуртків обох типів збиралися на окремі молитовні зібрання, влаштовували спеціальні зустрічі на яких провадили розмови релігійного змісту, а також займалися організацією та проведенням богослужінь біля хрестів та в капличках біля доріг. Зазвичай такі спілки віруючих користувалися особливою популярністю серед населення сіл в яких не було храмів [13, арк. 350]. Священик Квасневський, котрий був настоятелем Проскурівського храму, стверджував, що в його приході діяло два братства: ружинці і терціани, які нараховували по 2000 та 750 членів відповідно. На відміну від гуртків ружинців, терціани об'єднувалися в групи за місцем проживання та не мали обмежень в кількості членів. Кожен член гуртка повинен був мати спеціального молитовника, що мав назву «Часослов

терціанський» та друкувався у Варшаві [7, с. 172]. Відмічалася антирадянська налаштованість членів подібних громад. Так, син одного з керівників гуртка ружинців, який навчався в школі, при виконанні «Інтернаціоналу» постійно залишав клас [12, арк. 92].

Органи ДПУ повідомляли про негативний вплив на молодь великої кількості польських релігійних гуртків, які знаходилися під зверхністю костьолів; про необхідність якнайшвидше виявити, здійснити облік, а потім розкласти всі існуючі гуртки або перетворити в щось подібне до релігійних громад, при цьому скоротити їх кількість до мінімуму. Члени ДПУ, вказували на необхідність проведення даної операції в контакт з НКВС, на який покладалося вироблення відповідного циркуляру з реєстрації об'єднань [23. арк. 51].

З цією метою радянська влада збирала інформацію про релігійні гуртки Римокатолицької церкви. Так в с. Баранівка Полонського району 1926 р. діяло 5 гуртків ружинців. В таких групах молилися чоловіки та жінки, дорослі та діти: Бачинська Марія була на чолі гуртка ружинців з одинадцятирічного віку, а тридцятип'ятирічний Франц Пелюшкевич керував гуртком на той час вже двадцять років. В с. Тадеушпіль того ж району існувало 3 гуртки ружинців, які об'єднували жінок, в с. Добрі Лози – два жіночих, в с. Бустін – один чоловічий, а в с. Загуба – два [7, с. 173].

Представники українських вищих органів влади, бажаючи мати під контролем релігійне життя національних меншин країни, вказували, що статут польських релігійних громад Кам'янецької округи не передбачав діяльності при них будь-яких інших організацій, таких як братства сестричні, ружинці, які все ж існували при римокатолицьких костьолах губернії. Через це НКВС наголошував про необхідність цим організаціям надати в певний термін свій статут для реєстрації на рівні з усіма релігійними громадами. У випадку небажання зареєструватися, організаторів общин могли б притягнути до відповідальності [13, арк. 349].

У грудні 1925 року з метою полегшення контролю за діяльністю польських релігійних організацій Всеукраїнська конференція політбюро КП(б)У прийняла рішення про їх легалізацію [8, с. 46]. Реєстрація релігійних гуртків проходила досить кволо. Кам'янецький окрадмінвідділ повідомляв, що із всіх польських релігійних гуртків вдалося легалізувати лише один ружинський, що діяв у Лянцкоронському районі с. Дреганівки та складався з 53 членів [15, арк. 12]. Радянська влада змушувала релігійні гуртки складати протоколи своїх засідань, надавати вичерпну інформацію про своїх членів: вік, стать, соціальний статус та матеріальне положення [7, с. 46]. Однак задовольнити цю вимогу

члени об'єднань у повній мірі не могли. Відповіді віруючих на поставлені з цього приводу запитання були досить схожими: «Я сам є членом ... гуртка, але кількості нас я не знаю, оскільки це є особистий спосіб моління склад якого текучий та обліку членів якого не ведеться» [15, арк. 12]. Не дивлячись на те, що була здійснена спроба встановити контроль над діяльністю релігійних гуртків влада і надалі вбачала в ружинцях, терціанах та інших схожих угрупованнях серйозну перешкоду радянзації польської етноспільноти [7, с. 46].

Подібні об'єднання створювалися й серед німецького населення всіх віросповідань. В Маріупольській окрузі 1924 р. для німецької молоді та дітей католицька церква організувала гуртки святої Марії, які існували нелегально [10, с. 81]. В католицьких колоніях Люксембурзького району діти та молодь належали до різних церковних організацій в яких досить часто проводилися біблійні лекції [22, арк. 33]. Незважаючи на те, що головною метою гуртків було релігійно-моральне виховання, влада вбачала в їх діяльності ведення боротьби з «радянською громадськістю і відрив молоді від нового побуту» [4, с. 144.].

Схожу функцію для німецьких адвентистів відігравав так званий христомол, відомості про існування якого маємо в Нейдорфі на території АМСРР [1, с. 69].

У розпорядженні німецької менонітської молоді також було чимало гуртків, основне завдання яких зводилося до вивчення Біблії. Однак, для того, щоб заняття були цікавими, їх урізноманітнювали художніми формами роботи, такими як спів, гра на музичних інструментах, показ вистав, в яких члени гуртків приймали активну участь [9, с. 60]. У самому лише Молочанському районі Мелітопольської округи діяло 26 музичних та хорових об'єднань [6, с. 24]. Менонітська молодь в Запорізькій окрузі щонеділі спеціально для участі в подібних гуртках збиралася в молитовних будинках [9, с. 194]. Вплив даних утворень значно відчувався: навіть у вільний час їх члени виконувала пісні релігійного змісту [2, с. 184].

Проходили, навіть, урочисті з'їзди релігійної, організованої в гуртках молоді на яких відбувалися святкові зібрання та виголошувалися проповіді. Зокрема, такий з'їзд менонітів відбувся весною 1929 р. на Хортиці, куди прибули віруючі з навколишніх колоній [9, с. 60].

Про неабияку роль об'єднань особливо благочестивих віруючих в житті лютеранської церкви було відзначено на з'їзді представників євангельсько-лютеранських релігійних громад Одеського єпархіального округу, який проходив з 19 по 21 вересня 1926 р. Доповідач констатував: «Потрібно визнати, що церковні братства є головною опорою церковного життя, вони ж є ініціаторами оживляючих нововведень в церкві, як-то

в організації біблійних співбесід, хорового співу. Загалом братства є благонадійними по відношенню до церкви. Між ними та пасторами панує обопільна злагода. Однак серед братств існують гуртки з явно сепаратистськими тенденціями» [17, арк. 97].

Ось як прокоментував тенденцію поширення релігійних гуртків серед німецького населення один з представників радянської влади: «Для того щоб відволікти молодь та все населення від сільбудів та хат-читалень створюються церковні хори, оркестри, проводяться святкові богослужіння» [10, с. 81]. Дійсно, розглянуті об'єднання молоді, стрижнем діяльності яких було релігійне виховання, становили серйозну конкуренцію, штучно створеним для ідеологічного обробітку з метою залучення молодого покоління до радянського будівництва, організаціям, передусім ВЛКСМу.

Для того щоб зменшити релігійний вплив на місцеве населення протестантських громад, в середовищі яких особливо популярною була діяльність інструментальних (духових і струнних) та хорових музичних гуртків, згідно обіжника НКВС за № 3783/т від 15 вересня 1928 р подібні організації при релігійних громадах належало ліквідувати [18, арк. 24]. Представники окрадмінвідділів викликали уповноважених релігійних общин для того, щоб ті заборонили діяльність музичних об'єднань при власних громадах. Боячись переслідування з боку влади, керівники громад наказували гурткам саморозпускатися. Проте не всі віруючі відступали перед вказівками радянської влади. Представники Волинського Крайового Об'єднання німецьких баптистських громад в кінці зими 1929 р. писали до НКВС: «Ми від священних і потрібних обрядів відмовитися не можемо, а тому просимо цю заборону [на діяльність музичних гуртків] зняти, оскільки виконати це громади не в змозі». До вимог Волинського Об'єднання долучилося прохання Всеукраїнського Об'єднання німців-баптистів, яке вважало розпорядження влади таким, що не відповідало свободі совісті, наданої Конституцією СРСР [18, арк. 37, 39].

Серед віруючого єврейського населення було популярним проведення в синагогах релігійних концертів, які відбувалися під керівництвом регента хору (кантора) групами подорожуючих співаків, частина яких була дітьми, вихідцями з найбідніших сімей, віком від 8 до 14 років. Вхід на молитву до синагоги у таких випадках супроводжувався продажем квитків, безкоштовно потрапити на дійства мала змогу лише бідна частина єврейського населення [19, арк. 87]. На кінець 20-х років органи НКВС вимагали притягати до відповідальності тих, хто залучав дітей до участі в подібних виступах [19, арк. 56]. Отож, в іудеїв, як у німців та поляків теж існували релігійні об'єднання молоді, які однак мали власну специфіку, оскільки члени, що їх формували вели бродячий спосіб життя з метою отримання коштів завдяки виконанню пісень релігійного змісту.

Серед населення німецьких колоній, як і в спільнотах, котрі формували інші представники національних меншин України, не дивлячись на приписи декрету про відокремлення школи від церкви, продовжував існувати тісний зв'язок першої з релігійними громадами. Доказом цього можуть слугувати спостереження здійснені в 1926 р. представниками влади. Так, в одному з німецьких населених пунктів на Волині, дві третини жителів якого були лютеранами, а решта баптистами, як відмічалось, існував суттєвий вплив релігійних громад обох християнських течій на діяльність школи та хати-читальні [20, арк. 114]. В колоніях менонітів впритул до 1926 р. школи утримувалися за рахунок населення, а діти в них продовжували вивчати Закон Божий. В дні релігійних свят нелегально влаштовувалися вистави релігійного змісту [3, с. 72].

Вчитель знаходився у матеріальній залежності від общини віруючих до якої так чи інакше були причетні всі або майже всі чоловіки та жінки, що складали етноконфесійний осередок певного населеного пункту. Так, вчитель-меноніт Половиців Карл-Марксієвського району Ремпель протягом 20-х років отримував від сільської громади 300 пудів зерна в рік. Школа в якій викладав Ремпель, хоч і була офіційно відділена від церкви, знаходилася під одним дахом з молитовним будинком. Вчитель був власником бібліотеки, основний фонд якої складала книги релігійного спрямування, тож незважаючи на заборону викладати християнське вчення, він часто давав дітям диктанти релігійної тематики [2, с. 192]. В менонітських поселеннях існували випадки, коли за вимогою населення, Народний комісаріат освіти дозволяв проповідникам викладати в місцевих школах [3, с. 72].

Віруючих не задовольняло радянське освітнє законодавство. В Кальчинівській сільраді Дмитрівського району Конотопської округи, де жило більш ніж 1000 німців, дві заможні сім'ї забороняли своїм дітям відвідувати школу через те, що в ній не викладався Закон Божий [21, арк. 6]. Уповноважені представники менонітських церковних громад України на початку 1924 р. в проханні до НКВС відмічали: «Відмова від релігійно-морального виховання наших дітей загрожує повному знищенню менонітського сповідання, з тої причини, що в активні члени наших громад приймаються виключно міцно підготовлені до цього особи, а підготовка ця є ... науковим дослідженням і критикою догматів віри, що є можливим лише на базі досконалого вивчення священної історії та Закону Божого. Про таке вивчення в сім'ї і мови не може бути» [14, арк. 38]. Щоб повністю задовольнити запити населення в сфері духовного навчання, разом з діяльністю санкціонованих шкіл, в приватних будинках колишніх вчителів недільних шкіл виникали нелегальні навчальні заклади в яких ті продовжували релігійне виховання

дітей [9, с. 61]. Крім того, щонеділі та у дні релігійних свят менонітські проповідники після молитовних зборів, шляхом адаптованої проповіді прищеплювали дітям християнське віровчення, після чого влаштовувалися ігри, хоріві співи та декламації [6, с. 24]. Таким чином в німецьких колоніях відбувалися суттєві порушення радянського законодавства, щодо відокремлення школи від церкви, тому неможливість відкритого релігійного виховання дітей стала одним з чинників, який змушував менонітів виїжджати за кордон [11, арк. 80].

У селах, в яких проживали німці-баптисти також існували підпільні недільні школи. На території тільки АМСРР в 1928 р. було віднайдено два навчальних заклади такого типу з трьома вчителями, де займалися діти шкільного віку. Радянським органам влади було відомо, що німецькі адвентисти теж навчають Закону Божому дітей від 12 до 18 років. В селі Бергдорфі Григоріопільського району за посередництва кістера Лайхта в лютеранській кірсі відбувалося вивчення дітьми Біблії. Таким чином одразу проводилася й підготовка молоді до конфірмації. Використовуючи відповідну риторичку, кореспондент «Безвірника» на шпальтах журналу стверджував: «До тих, що ухиляються од відвідування цієї школи, вживають також метод психічного впливу. Дівчата певні, що за невідвідування вони не вийдуть заміж, бо піп їх не повинчає». Не дивлячись на мету автора дискредитувати релігійну освіту, до навчання обидві сторони даного процесу дійсно ставилися досить відповідально, доказом чого може слугувати хоча б практика ведення обліку присутніх учнів на заняттях [1, с. 69].

Не дивлячись на те, що радянська влада законодавчо відмежувала служителів культу від віруючих, надавши важелі управління організаційними справами в релігійній сфері до рук релігійних громад, вплив німецьких проповідників різних протестантських напрямків на віруючих не зменшився. Священнослужителі лаяли молодь, яка відвідувала радянські культурно-просвітницькі установи. Натомість духовенство всіляко підтримувало діяльність недільних шкіл в яких відбувалося релігійне навчання дітей, водночас піддаючи нищівній критиці комсомол та організований більшовиками дитячий рух [20, арк. 84].

Протягом 20-х рр. органи влади були занепокоєні зростаючою кількістю релігійної періодики серед німецького населення України, про що свідчить хоча б звіт, складений після обстеження радянськими працівниками Нью-Йоркської сільради Залізничанського району Артемівської округи 1927 р. в якому, зокрема, приділялася увага випадкам передплати Харківської релігійної газети [20, арк. 108]. На баптистському з'їзді, що відбувся в червні 1927 р. в Житомирі представник духовного центру Браун на питання з

приводу доповідей відносно духовної літератури зі слів інформатора заявив, що на його думку «немає жодної релігійної секти, яка має можливість випускати стільки духовної літератури як баптистська і що релігійна газета «Друг сім'ї» буде виходити тепер в два рази частіше» [16, арк. 88]. А на з'їзді Всеукраїнського Союзу Німецьких баптистських об'єднань, що проходив в Одесі з 15 по 16 червня 1928 р. підіймалося питання представниками занепокоєних громад, члени яких невчасно отримували релігійний журнал «Баптист» у зв'язку з переїздом до Харкова відомства цензури, про його повернення знову до Одеси, оскільки редактор релігійного періодичного видання не мав змоги відвідувати столицю УСРР [16, арк. 21]. На цьому ж з'їзді було вирішено підвищити тираж журналу до 5000 примірників. Широко розповсюджувалося й менонітське релігійне видання [1, с. 108]. Так, з листопада 1925 р. по червень 1928 р. накладом в 3 тис. екземплярів щомісяця виходив журнал «Unser Blatt» («Наш бюлетень»), який був офіційним друкованим виданням Всесоюзної конференції менонітських громад СРСР та склав конкуренцію в менонітських колоніях України офіційній радянській пресі, що виходила німецькою мовою [2, с. 49]. Представники влади відмічали про радість менонітів з приводу дозволу друку власної релігійної преси, відчуття якої живило надію про можливість офіційного визнання шкільної релігійної освіти [10, с. 194]. Щоб запобігти розповсюдженню релігійної літератури представники місцевих органів Народного комісаріату освіти мали вказівку щодо перевірки книг релігійного змісту, які вже знаходилися у менонітів або були отримані ними з-за кордону на предмет контрреволюційної чи дитячої релігійної літератури [11, арк. 80].

Отже, поряд з діяльністю зареєстрованих релігійних громад, як виклик на втручання влади в духовне життя віруючих, протягом 20-х рр. набули розповсюдження серед польського, німецького та єврейського населення України «неформальні» релігійно-просвітницькі гуртки молоді, що мали тісні зв'язки з духовенством. Саме в таких гуртках та підпільних недільних школах в повній мірі реалізовувалися запити віруючих, ініціатива яких була затиснена в рамки типових статутів, які склалися при реєстрації релігійної громади. Незважаючи на негативне ставлення влади продовжувалося виховання дітей та молоді в християнському дусі. До того ж протипагою пропаганді радянського способу життя для національних меншин України була власна релігійна преса, що як і гуртки молоді та недільні школи стояла на захисті традиційних цінностей.

Джерела та література

1. Безвірник. - 1928 р. - № 8-9.
2. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины / С. И. Бобылева, А.

И. Безносков, О. В. Безносцова, Н. В. Венгер, О. Н. Коковкина, В. К. Клец, И. В. Толстых, Т. Л. Петрова: Под редакцией профессора С. И. Бобылевой: - Днепропетровск, 2006. – 378 с.

3. Ипатов А. Н. Кто такие меннониты. – Алма-Ата, «Казахстан», 1977. – 125 с.

4. Игнатуша А., Игнатуша О. Католицька церква на півдні України в 1920-1930-х рр. // Історія релігій в Україні. Матеріали ІХ міжнародної конференції 11-13 травня 1999 року. Книга 1. – Л. «Логос», 1999. – С. 142-144.

5. Ковальчук Я. Ксьондзи на Україні. – Х.: Державне видавництво України, 1930. – 56 с.

6. Кривохатський М. Меноніти на Україні. – Х., Пролетарій, 1930. – 48 с.

7. Пасечник О. А. Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920-1941 годах. – Хмельницкий: Издатель ЧП Цюпак А. А., 2009. – С. 188 с.

8. Прилуцький В.І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки. Історичні зошити. К., 1993. – 58 с.

9. Реймарус А., Фризен Т. Меннониты. (Краткий очерк). Под ред. И. Гобгорта. – М., Безбожник, 1930. – 88 с.

10. Сільськогосподарський союз голландських вихідців на Україні (1921 – 1927 рр.): 36 документів і матеріалів (НАН України, Ін-т історії України. Упоряд.: В. І. Марочко). – К. 2000. – 339 с.

11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. (ЦДАВО України.), ф. 5, оп. 2, спр. 194, 186 арк.

12. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 196, 224 арк.

13. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 199, 405 арк.

14. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 217, 97 арк.

15. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2196, 48 арк.

16. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 264, 143 арк.

17. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 335, 335 арк.

18. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1074, 67 арк.

19. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1075, 123 арк.

20. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 228, 264 арк.

21. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 230, 112 арк.

22. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 258, 127 арк.

23. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО України). - , ф. 1, оп. 20, спр. 2007, 186 арк.

24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2494, 27 арк.

Аннотація

Рассмотрена деятельность польских, немецких и еврейских культурно-просветительских религиозных кружков, функционирования нелегальных воскресных школ в течение 20-х гг. XX в.

Ключевые слова: религиозный кружок, воскресная школа, поляки, евреи, немцы, национальное меньшинство.

Annotation

Examined the activities of the Polish, German and Jewish cultural and educational religious circles, the operation of illegal distribution of Sunday schools during the 20's of the twentieth century.

Keywords: religious circle, Sunday school, Poles, Jews, Germans, national minority.

Михайло Козлов
(Севастополь)

**ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ ТА СОЛОВЕЙ РОЗБІЙНИК (З ІСТОРІЇ
ПРОТИСТОЯННЯ ЯЗИЧНИЦЬКИХ ГРОМАД СХІДНОЇ РУСІ ТА
ЧЕРНІГІВСЬКИХ КНЯЗІВ НАПРИКІНЦІ ХІІ СТ.)**

Проведена історична реконструкція подій, пов'язаних з антихристиянським повстанням в'ятичів у другій половині ХІІ ст. на основі сюжету билини «Ілля Муромець та Соловей Розбійник» та давньоруських літописів.

Ключові слова: билина, язичницькі громади, старійшини, князівська дружина.

Незважаючи на той факт, що в наш час значно посилюється інтерес вітчизняних дослідників до історії Київської Русі, деякі її сторінки залишаються майже недослідженими. Так, наприклад, стародавній билинний богатир Ілля Муромець, найбільш відомий та любий давньоруським народом воїн, залишається для нас лише персонажем декількох билин та історичних козацьких пісень. Між тим, його військові подвиги були настільки грандіозними, що стали відомими далеко за межами східнослов'янських земель. Так, він згадується у скандинавських сагах, західноєвропейських хроніках. Легенди про Іллю Муромця відомі у західних та південних слов'ян, угро-фінських та балтійських народів.

У працях дореволюційних вітчизняних фольклористів та істориків Ілля Муромець розглядався, здебільшого, як міфологічний герой, який насправді не існував. Так, вчені міфологічної школи, наприклад, бачили у ньому образ богів Перуна або Хорса [5, с.76].

Представники історичної школи, зокрема, П. М. Соболев, вважали, що фольклорні сюжети взагалі не мають жодного наукового значення й потрібні лише для того, щоб перенести увагу читачів з реального світу до світу ідеального, казкового. Ілля Муромець та Іван царевич, на думку вченого, ніколи насправді не існували [15, с.85]. У радянські часи виникли дві історичні школи дослідження билинного епосу. Представники школи Б.